

PUHDAS JA SUOMI

Eino Koponen on hiljattain Virittäjässä (3/1997 s. 440–442) käsitellyt verbin *pohtaa* ja adjektiivin *puhdas* etymologioita tavalla, johon on pakko puuttua. Hänen mukaansa ne voisi etymologisesti yhdistää verbiin *puhua* ja samalla myös toisiinsa olettamalla variaatiota **puh-/poh-*; paralleelina hän esittää muun muassa (tunnetun) variaation *pihistä/puhista*. Verbi *pohtaa* 'puhdistaa jyviä/viljaa viskaamalla' eli 'tuultaa' olisi siis ymmärrettävä etymologisesti viljan puhtaaksi puhaltamiseksi, äännevarianttia **puh-* edustaisi juuri adjektiivi *puhdas*. Hän relativoi kuitenkin selityksensä seuraavin sanoin: »Edellä esittämäni *pohtaa*-verbin *poh*-elementin johtamista onomatopoeettisesta sanajuuresta voi tietysti pitää uskottavana tai epäuskottavana. Samaa kai kuitenkin sopii sanoa vaihtoehdoisestakin selityksestä, nimittäin että *poh* (< **poš-*) olisi lainaa muinaisyläsaksan *fewen* 'seuloa' -verbin perusteella rekonstruoidun esigermaanisen **powH-eye/o*-vartalon juuriosasta. Yhteistä kummallekin selitykselle on, että sanan *ta*-aines on 'kausatiivinen verbinjohdin', siis ainakin jossakin mielessä sama kuin vaikkapa Nikkilän kirjoituksessaan esille ottama *tä* verbissä *nyhtää* (< **niik+tä-*) ja edellä puheena olleessa verbissä *tuultaa*.» Koponen asettaa siis oman selityksensä ja esittämäni »vaihtoehdoisen» lainaetymologian uskottavuudessa samaan luokkaan. Katsotaanpa asiaa tarkemmin.

Esittämäni esigermaaninen (= indoeurooppalainen) verbivartalon rekonstruktio **powH-eye/o*- (vaihtelu *elo* on vain verbin teemavokaalin ablautia) ei pohjaudu pelkästään kyseiseen muinaisyläsaksan verbiin (jolla on edustajia vielä nykysaksankin murteissa), vaan lisäksi ja ennen kaikkea muinaisintian verbiin *paváyati* 'puhdistaa'.

Tämä muinaisintian verbi on säännöllinen *o*-asteinen *-eye/o-* (kausatiivi/intensiivi)- johdos indoeur. verbijuuresta **pewH-* 'puhdistaa, seuloa' (= muinaisintian mediumi *pávate* 'puhdistautuu', EWAia II 105–106). Muinaisyläsaksan verbi vastaa puolestaan äännelaillisesti tarkkaan tätä indoeur. rekonstruktioita ja osoittaa, että kyseinen verbi on säilynyt myös germaanisessa haarassa. Suomen verbin *-ta*-elementti voidaan tietenkin tulkita kausatiivisuffiksiksi — tässä se sopii hyvin verbin merkitykseen —, mutta olennaisinta on se, että usein jo vanhoihin, kuten sittemmin lähes aina nuorempiin, verbilainoihin on lisätty »verbaalistava» suffiksi, useimmiten juuri *-ta-/tā-*. Nuoremmissa lainoissa se liitettiin yleensä (teoreettiseen) »vokaalivartaloon» (vrt. *maalata*), vanhimmissa taas (teoreettiseen) »konsonanttivartaloon» (vrt. *niittää* = **niit-tä-*, germ. laina: vrt. germ. **snīpa-* > saksan *schneiden* 'leikata', lisää esimerkkejä tuonnempana).

Koposen sanavalinta »nimittäin että *poh-* — olisi lainaa — [kyseisen esigerma. verbivartalon] juuriosasta» on myös tarkalleen ottaen väärä ja johtaa lukijan helposti selitykseni vähättelyyn. Kysymyshän ei ole indoeur. verbin juuriosan lainaamisesta, vaan tietenkin koko verbivartalo **powH-eye/o-* on lainattu. Sen foneettisesti tarkoin vastine olisi ollut varhaiskantasuomessa **powše-* > nykysuomen ***pouhe-*, mutta tähän teoreettiseen vartaloon on liitetty (verbaalistava, samalla kausativoiva) suffiksi *-ta-*, ja odotuksen mukaisesti konsonanttivartaloon; samoin todellisesta vartalosta sm. *nouse* 'sich erheben' on muodostettu kausatiivivartalo *nosta-* (= *nos-ta-*) 'erheben'. Puolivokaalin *-w-* > *-u-* katokin vartalossa *poh-ta-* on siis samalla tavoin normaali kuin vartalossa *nosta-*. (Koivulehto 1991: 92.)

Kysymys on näin aivan samasta asiasta kuin että esimerkiksi (verbin *maalata*) elementti *maala-* on lainaa muinaisruotsin vartalosta (ja samalla infinitiivistä) *māla*. Eihän se vähennä etymologian todennäköisyyttä! Eikä etymologisissa sanakirjoissa ole muuten tapanakaan esittää tällaisia »vartalo»-selityksiä, vaan puhutaan vain verbin lainautumisesta.

Lainaetymologiassani on siten kyse aivan normaalista verbilainasta. Siinä ei ole muuta »vikaa» kuin että laina määrittynyt sangen vanhaksi, niin vanhaksi, että siinä näkyy indoeur. laryngaalin *H:n* refleksi, varhaiskantasuomen *š > h*. Samanlainen refleksi voidaan kuitenkin osoittaa monista muistakin vanhoista lainoista, ja yhtäpitävästi vanhuuteen viittaa myös »konsonanttivartalon» esiintyminen suffiksaatiossa ja siitä johtuva puolivokaali *w:n* kato. Koponen ei pysty esittämään mitään, mikä oikeuttaisi hänen arviointinsa. Etymologian vaatima lainan varhaisuus ei voi olla riittävä syy alentaa se Koposen »selityksen» tasolle. Etymologiani kannalta on lisäksi olennaista, että mordvassa esiintyy ’viljan pohtamista’ merkitsevä (niin ikään suffigoitu) verbi ja permiläiskielissä taas ’seulaa’ merkitsevä substantiivi (ja siitä johdettu verbi ’seuloa’), joille molemmille löytyy äänteellisesti tarkka indoeur. originaali samasta sanapesyestä kuin mistä itämerensuomen *pohtaa*-verbin originaali on peräisin. Olen näistä etymologioista kirjoittanut hyvin perusteellisesti laryngaalikirjassani (1991: 87–93); Koponen ei kuitenkaan mainitse tästä mitään.

Omasta selityksestään Koponen kirjoittaa (s. 440): »Yhtä luontevaa kuin edellä kuvatun laisen viljanpuhdistamisen nimittäminen tuultamiseksi olisi voinut olla sen nimittäminen **puhtamiseksi*.» Puhtaasti semantiikan kannalta näin varmaan onkin, mutta entä morfologia? Verbi ***puhtaa* on tuntematon. *Pohtaa* esiintyy. Kummatkin

olisivat *-ta*-johdoksia: ***puh-ta-* ja ***poh-ta-* onomatopoeettisesta »juuresta» **puh-/*poh-*; vokaalivaihtelu perustuisi siis suomesta hyvin tunnettuun onomatopoeettisten verbiketjujen vaihteluun. Sanoja ei kuitenkaan voi näin ilman muuta jakaa »juuriin» ja suffikseihin. Tarvitaan riidattomia tai edes todennäköisiä morfologisia paralleelleja. Ja niitähän ei tässä tapauksessa ole: ***puhtaa* on jo verbinäkin täysin teorioitu, elementti ***poh-* taas on onomatopoeettisessa ketjussa todettu (NS: *pohista* ’puhista, kohista’), mutta aivan marginaalinen; lähinnä on vain *puhista* ja *pihistä*. Ja mikä tärkeintä, yleensäkin ei voi osoittaa, että tätä transitiivistavaa johdos-tyyppiä esiintyisi onomatopoeettisissa verbiketjuissa. Kuten on *puhista*, *pihistä*, on kyllä myös *suhista*, *sohista*, *sihistä*, *sähistä*, mutta ei ***suhtaa*, ***sohtaa*, ***sihtää*, ***sähtää*. On kyllä *kuhista*, *kohista*, *kihistä*, *kähistä*, mutta ei ***kuhtaa*, ***kohtaa*, ***kihtää*, ***kähtää*. Johdin *-ta-/tä-* liittyy vasta onomatopoeettisten verbien *-ise-* kantaan, jolloin merkitykseksi tulee lähinnä ’aiheuttaa ääntä t. muuta vastaavaa, jota perusverbi kuvaa’: *kalista ~ kalistaa*, *kilistä ~ kilistää*. — Verbi *tuultaa* ’puhdistaa tuulen avulla’ ei tietenkään ole mikään paralleeli (ei Koponen sitä suoranaisesti väitäkään), sehän on normaali johdos substantiivista *tuuli*, kuten verbi kieltää substantiivista *kieli*. Ja vaikka sen katsoisi johdokseksi samavartaloisesta verbistä *tuulla*, vartalo *tuule-* (mikä tuskin olisi etymologisesti oikea analyysi), se ei olisi todistusvoimainen, koska *t ä m ä n* tapaisia deverbaaleja johdoksia on tietenkin olemassa: vrt. juuri *nouse-* : *nostaa*, **pise-* : *pistää* jne.; samaa tyyppiähan edustavat myös vanhimmat *-ta-/tä-* lainat. — Voi tietysti periaatteessa ajatella, että kielessä olisi joskus ollut yleisenä johdos-tyyppi, joka myöhemmin olisi hävinnyt. Tämän olettamiseen tarvitaan kuitenkin monia »kivettymiä», ja ni-

menomaan sellaisia, jotka eivät selity muulla, luontevammalla tavalla, tai vaihtoehtoisesti painavaa evidenssiä etäsukukielistä. Muuten etymologointi on mielivaltaista.

Koposen etymologinen selitys verbille *pohtaa* on siis perusteeton *ad hoc*; sen rinnastaminen hyväksyttävyydessä äänteellisesti ja semanttisesti moitteettomaan lainaetymologiaani on vähintäänkin mielivaltaista.

Jos mahdollista, vielä mahdottomampi on Koposen tarjoama selitys adjektiiville *puhdas*. Hänen mukaansa se voisi olla johdos verbistä ***puhtaa*, joka siis jo sinänsä on teorioitu. Ilman muuta pitäisi olla selvää, että tämäntapaisia nominaalisia *-s*-johdoksia pelkästä verbivartalosta ei ole olemassa. Ja onneksi sentään jopa SSA katsoo *s*-vartalon vaikeuttavan omapohjaista selitystä, mihin kantaan Koponen ei kuitenkaan haluaisi yhtyä (s. 441). Koponen viittaa siihen, että *-as*-loppuisia adjektiiveja on muitakin kuin lainakantaisia: *kitsas, raikas, rietas, suulas, vilkas*. Näin tietenkin onkin, mutta eihän tämä ole mikään peruste. Nämä adjektiivithan eivät ole *-s*-johdoksia verbivartalosta! Sitä paitsi ainakin adjektiivissa *suulas* johdinta on koko (yhdyseräinen) suffiksi *-las*. Koposen mielestä tosin löytyy paralleeli: *ahtaa* : *ahdas*. Sanoilla ei kuitenkaan ole etymologisesti mitään tekemistä toistensa kanssa: verbi *ahtaa* < **akta-* on vanha, jo kantauraliin palautuva verbi, jonka merkitys on (ollut) 'ripustaa (kuivuimaan)', adjektiivi *ahdas* < **a(n)štas* on taas mitä ilmeisin balttilainen laina: ← baltt. **anštas* (> liettuan *añkštas* 'kapea, ahdas'; samaa indoeur. pesyettä on esimerkiksi saksan *eng* 'ahdas'). Kuten näkyy, nykyinen sanansisäinen *h*:kin on eri alkuperää: verbissä se palautuu varhaiskantasuomen klu-

siiliin *k*, adjektiivissa taas suhusibilanttiin, mikä käy ilmi eteläviron edustuksesta. Koponen tosin selittää, että eteläviron muoto voisi olla lainaa pohjoisvirosta, mutta tähän on taas aivan *ad hoc*. Aivan eri asia on, että sanat ovat myöhemmin kielitajussa ehkä tuntuneet yhteenkuuluvilta (Koposen mukaan jopa »sulautuneet yhdeksi sanueeksi»), jolloin verbin merkitys on kehittynyt 'sullomisen, ahtaaseen paikkaan pakkaamisen' suuntaan. Samalla tavalla yhteenkuuluvilta tuntuvat kielitajussa verbi *tehdä* ja substantiivi *tehdas*, mutta näilläkään ei tietenkään ole etymologisesti (kielen sisäisesti) mitään tekemistä toistensa kanssa. Tässä tapauksessa yhteenkuuluvuutta viime kädessä kylläkin on, mutta taas vain indoeuroopan kautta: kumpikin on erillinen laina samasta indoeur. pesyeestä. Monet muutkin suomessa epäsäännöllisiltä johtosuhteilta näyttävät tapaukset paljastuvat indoeur. originaalien säännöllisiksi johtosuhteiksi (esim. *ruoho* ~ *rohto*: ks. Koivulehto, 1998a). — Myös *puhdas* (< **puštas*) ja *pohtaa* voivat kuulua indoeuroopan kautta yhteen: vrt. indoeur. **puH-to-s* > muinaisintian *pūtá-h* 'puhdas, puhdistettu'; tosin toinenkin lainaselitys on esitetty.¹ Joka tapauksessa adjektiivi on laina.

Koposen metodille on siis luonteenomaista, että hän esittää sinänsä oikeita faktoja, kuten: (1) suomessa on vokaalivaihteluun perustuvia onomatopoeettisia verbiketjuja, (2) suomessa on verbisuffiksi *-ta/-tä-*, (3) suomessa on *s*-loppuisia adjektiiveja. Nämä faktat hän kuitenkin yhdistää epäloogisesti ja käyttäen *ad hoc* -oletuksia. On murheellista, että tällaisista perusasioista täytyy yleensä kirjoittaa. Murhetta lieventäisi, jos Koponen ei olisi aivan tosisaan vaan pyrkisi vain provosoimaan, ai-

¹ Kari Liukkonen on tunnetusti esittänyt sanalle balttilaista etymologiaa: vrt. latvian passiivin perfektin partisiippi *posts* = [puosts] < (kanta)baltin **puoštas*, verbistä latvian *post* 'siistiä, puhdistaa, (murt. myös) raivata (metsää, kaskea); koristaa' = liettuan *puošti* 'koristaa, kaunistaa'.

heuttamaan keskustelua.

Siinä Koponen on kyllä oikeilla jäljillä, että hän on huomannut, että *-ta/-tä-* loppuisissa verbeissä tätä elementtiä voi aina epäillä suffiksiksi. On myös huomattava, että tällaisesta verbistä on voitu johtaa edelleen tyypit *pohtia* 'pohtaa' ja *johtua*. Lainoiksi selittyvät ainakin seuraavat verbit, joissa kaikissa suffiksi on liittynyt »konsonanttivartaloon»: *ehtii* (*ehtää, ehto*), *johtaa* (Koivulehto 1997: 161–166), *kestää, kostaa* (alkujaan) 'kääntää takaisin' (← esi-germ. **goys-éye/o-* > saksan *kehren* 'kääntää'; Koivulehto 1995, kohta 4), *mahtaa, ostaa* (johdos indoeur. lainasubstantiivista *wosa 'kauppatavara'), *syntyä* (Koivulehto 1998a), *tohtia* 'rohjeta' (Koivulehto 1991: 76–78). — Verbi *estää* (levikki: suomi, karjala, inkeroinen, lyydi) näyttäisi olevan omapohjainen johdos.²

*

Kirjoittaessani muutama vuosi sitten Viritäjään *Suomi*-nimen etymologiasta (1993) toivoin, että saisin »palautetta, hyväksyntää tai sitten perusteltua kritiikkiä.» Palautetta on tullutkin, sekä hyväksyntää että perusteltua kritiikkiä, kumpaakin lähinnä suullisesti. Kirjalliseksi palautteeksi voi katsoa kahta uutta selitystä, jotka molemmat rakentuvat esittämälleni perusratkaisulle, jonka ydin oli, että *suomi* ja *saame* kuuluvat viime kädessä yhteen, mutta siten, että on tarvittu balttilaista välitystä.

Oma ratkaisuni oli lyhyesti kerrattuna seuraava. (1) Vanhimpana varhaiskantasuomalaisena asuna oli *šämä, joka oli jo paljon aikaisemmin (Tunkelo) selitetty baltti-

laiseksi lainaksi baltin 'maata' tarkoittavasta sanasta *žemē: vrt. liettuan *žėmė* 'maa'. Selitin lainautumisen niin, että baltit itse olisivat antaneet jollekin varhaiskantasuomalaisen alueelle tuon balttilaisen nimen, jonka nämä olisivat balteilta omaksuneet (1993: 405–406); muutenhan nimen siirtymistä on vaikea selittää. Tavallisena 'maata' tarkoittavana appellatiivinahan sana on suomalais-saamelaisella puolella tuntematon, eikä sitä sellaisena liene koskaan käytettykään. (2) Tämän nimen myöhempi kantsaamelainen asu (likipitäen) *sama > *sāmā (> pohjoissaamen *sabme*) — jota baltit eivät tietenkään enää voineet tunnistaa balttilaisperäiseksi — omaksuttiin kansan nimenä balttilaiselle taholle ja siitä tuli baltissa (vähitellen) myös ja nimenomaan itämerensuomalaisia tarkoittava nimitys: kantabaltin *sāmas > latvian *sāms* 'suomalainen, saarenmaalainen', *sāmu zeme* 'Suomi' (»suomalaisen maa«). (3) Baltista tämä itämerensuomalaisen nimitys lainautui takaisin (itämeren)suomeen, mutta sellaisesta balttilaismurteesta, jossa sanassa oleva kantabaltin pitkä *ā* ääntyi labiaalisesti, *ō*-maisesti, jolloin laina sai itämerensuomessa asun *sōma ja *sōme > sm. *suoma-lainen, suomi*. Sama vokaalisubstituutio on tunnettu useissa balttilaisissa lainoissa (*huone, tuohi, vuohi, vuona, vuota*).

Nimen *šämä oma alkuperä ei ollut tuolloisen selitykseni kannalta olennainen seikka. Liityin selityksessäni vain perinteiseen näkemykseen, että sana olisi kantabaltista peräisin. Haluankin nyt todeta, että muun muassa Tunkelon oletama balttilainen alkuperä ei ole nykyisen tutkimustilanteen valossa kovinkaan sopiva, varsinkaan

² ? Vartalosta *ete-*: *eḏes 'eteen': **eḏes-tā-* > **ēstā-* > *estā-*; vokaalin lyhentymisen, koska pitkä *ē* ei voinut esiintyä myöhemmin jo perusvartaloksi tajutun sanan alkuvokaalina; länsimurteissakin on tunnetusti joskus dentaalispiranntti »kulunut» pois: *tiän* < *tiedān < *iēdān (Rapola 1966: 112–113). Johtosuhde olisi sama kuin verbissä *ulostaa* (murt.) 'työntää ulos': *ulko, ulos*, ja verbin alkuperäinen semanttinen motivaatio siten 'mennä/tulla/työntää eteen / olla edessä, esteenä': vrt. englannin *prevent* 'estää' = lat. *prae-* 'eteen, edessä' + *venire, ventum* 'tulla'.

jos nimi on tarkoittanut vain Saamenmaata ja saamelaista — meillähän ei ole itse asiassa mitään todistetta siitä, että sana olisi tarkoittanut yleensä itämerensuomalaisten edeltäjiä. Ei ole mahdollista ajatella, että balteilla olisi ollut niin kiinteä asutus Suomen sisäosissa — myöhemmässä Hämeessä —, että he olisivat nimittäneet tuota aluetta »maakseen» ja että saamelaiset olisivat sitten omaksuneet tuon nimen itselleen. Tällainen tilanne olisi voinut vallita vain vasarakirveskulttuurin aikana (kalibroitu ajoitus 3200–2500 eKr.), eikä tuohon aikaan ole vielä todellakaan voitu puhua kantabalttia (Kallio 1998). Sen aika tulee vasta myöhemmin. Paljolti sama epätodennäköisyys koskee myös oletusta, että nimi olisi todella tarkoittanut myös itämerensuomalaisten edeltäjiä eli totunnaisen ajattelun mukaan kaikkia varhaiskantasuomalaisia (kuten itsekin selitin 1993).

Nyttemmin olenkin ehdottanut nimelle kokonaan uutta etymologiaa. Nimen lähtökohtana olisi kantagermaanin adjektiivinen *sāma- (→ vksm. *šämä > suomen *hämä, saamen *sabme*, 1997: 161–162), jonka skandinaavisten jatkajien merkitys on ihmisestä puhuen 'tumma', ilmasta puhuen 'hämärä, pilvinen'. Vokaalisubstituutio on sama kuin muun muassa germaanisissa lainoissa *väsyä* ja *käydä, kävellä*. Adjektiivinen esiintyy Skandinaviassa muun muassa miehen (lisä)nimenä. Suomessakin *musta* on vanhastaan ollut yleinen lisä- ja sukunimenä, etenkin Itä- ja Pohjois-Suomessa. Sukunimenä *Mustonen* on jo 1500–1600-luvuilla ollut »yleinen Karjalassa ja Savossa ja tuttu myös Kainuussa ja Pohjois-Pohjanmaalla»; lisänimenä on käytössä ollut »myös pelkkä *Musta*, joka on sukunimenä – – lähinnä pohjoissuomalainen». Pirisen mukaan Savossa on asunut 1590-luvulla saamelainen *Musta*-suku. (SN 538–539.) Kun länsirannikon suomalaiset roomalaisella rautakaudella muuttivat vähitellen si-

sämaan vanhalle saamelaisalueelle, alueelle, joka myöhäiskantasuomen puhujille oli *Hämä, heistä tuli (ehkä aluksi muiden suussa) *hämäläisiä*; alueen nimeen liitettiin kuitenkin selvennykseksi suffiksi *-eh*, joten siitä tuli *Häm-eh*. Samaan aikaan alkuperäisiä hämäläisiä eli saamelaisia alettiin kutsua *lappalaisiksi*. (Juuri näin nimien suhteen selittää jo Unto Salo 1981: 374–375.) Tämä etymologia vähentää myös sanan »sukkulointia» Suomenlahden yli, mitä on pidetty selitykseni heikkona puolena.

Christian Carpelan (1988: 83–84) väittää, että heimo itse ei alkaisi käyttää tällaista muka halventavaa nimeä itsestään. On kyllä totta, että esimerkiksi Suomen romanit eli mustalaiset eivät nimitä (yleensä) itseään tällä nimellä, mutta esimerkiksi Yhdysvalloissa mustat kyllä käyttävät itsestäänkin määrittystä »the black» (vaikka sekin aikaisemmin on tietävästi ollut negatiivissävyinen ilmaus). Jos nimen motivaatio olisi ollut niin halventava kuin vastaväittäjät kuvittelevat, miksi *Mustasta* ja *Mustosesta* sitten on tullut yleinen (suku)nimi — ja vielä nimenomaan Itä- ja Pohjois-Suomessa? Ei tietenkään tarvitse olettaa, että saamelaiset olisivat omaksuneet nimen välittömästi germaaneilta itseltään (heillähän tämä nimi ei ole säilynytkään erityisesti saamelaisten nimenä), todennäköisempää on, että itämerensuomalaiset rajanaapurit ovat olleet nimenantajina. Omaksumiseen on sitä paitsi voinut mennä paljonkin aikaa. Saamelaiset itse eivät ehkä ole edes tienneet nimen motivaatiota, koska sanalla heidän kielessään ei ole appellatiivifunktiota eikä appellatiivijohdoksia. Pohjoisitämerensuomessa sanavartalo *šämä- > *hämä*- sen sijaan oli »elävä» sanavartalo, nimenomaan appellatiivina. Minua aikaisemmin Kaisa Häkkinen (1996) on pitänyt *hämäläisen* liittämistä *hämä-kantaan perusteltuna, vaikka hän viittaakin hieman toisenlaiseen motivaatioon.

▷

Kalevi Wiik (1996) esitti »uuden ehdotuksen», jonka tarkoituksena oli parantaa selitysmalliani (1993), jonka periaatteen hän kyllä kiittävin sanoin hyväksyi (kiitän häntä näin arvostavasta palautteesta, jollaista saa harvoin nähdäkseen). Olennainen hänen tekemänsä muutos malliini on varhaiskantasuomen balttilaisen lainan pikainen lainautuminen takaisin balttiin. Tällä tavoin vältettäisiin mallini heikko kohta, nimittäin että baltit olisivat vasta myöhemmin »kaukomatkoillaan» tutustuneet saamelaisten nimeen ja omaksuneet sen vasta kantasaa-melaisessa asussa itselleen (kaukomatkoja Wiik ei sinänsä kiellä: mas. 246). Puhtaasti äänteellisesti tämä osa Wiikin selityksestä olisi kai jotenkin mahdollinen, vaikkakaan ei hyvä. Hänen oletustaan, että varhaiskantasuomen asu *šämä olisi ääntynyt niin, että ä-vokaalit olivat foneettisesti puolipitkiä (koska väljillä vokaaleilla ei ollut kvantiteettioppositiota), voinee pitää suorastaan selviönä. Tästä taas seuraisi Wiikin mukaan, että baltit puolestaan korvasivat foneettisesti puolipitkät vokaalit omilla pitkillä vokaaleillaan, mikä sekin on luontevaa. Vaikeampi pala on oletus, että vastineeksi olisi tullut nyt kuitenkin baltin pitkä ā (koska pitkää ā:tä ei ollut erillisenä foneemina). Kantabaltin asuksi olisi tullut siis *šāmā (huom.: toisen tavun a ei tietenkään ole voinut olla pitkä baltissa, koska siinä tapauksessa sana olisi ollut feminiini). Voi nimittäin huomauttaa, että jos ja kun balttien /e/ (ja /ē/) oli foneettisesti niin avoin, että varhaiskantasuomalaiset korvasivat sen omalla /ä/:llään, olisi yksinkertaisinta olettaa, että toiseenkin suuntaan olisi käytetty samaa substituutiosuhdetta, eli kantasuomen /ä/ olisi korvattu baltin /e/:llä tai /ē/:llä (myös kantabaltin pitkä /ē/ oli todennäköisesti avoin: Stang 1966: 46) Nykyäänkin monien sellaisten kielten puhujat, joissa ei ole avointa etuvokaalia /ä/ erillisenä foneemina, korvaavat suomea ääntäessään suo-

men /ä/:n ja /ää/:n omilla e-tyyppisillä foneemeillaan, vaikka kyseiset foneemit todennäköisesti eivät edes ole niin avoimia kuin kantabaltin vastaavat. Näin menettelevät tunnetusti esimerkiksi ruotsin ja saksan puhujat yrittäessään ääntää suomen sanoja (myös pelkästään kuulon perusteella), eli he eivät kuule /e/:n ja /ä/:n eroa. Vastaavasti saksan puhujat korvaavat englannin avoimen /æ/:n omalla /e/:llään [ɛ]: engl. *camping* [kæmpɪŋ] ääntyy saksaan lainattuna [kempɪŋ], ei suinkaan [kampɪŋ].

Entä tällaisen nopean, varhaiskantasuomen aikaisen takaisinlainautumisen asiallinen todennäköisyys? Selityksen mukaan sana lainautuu balttiin suoraan kielirajan yli Baltiassa. Jos tämä liitetään parannuksena omaan malliini, jossa puhuin nimenomaan balttien varhaiskantasuomalaisen alueelle antamasta n i m e s t ä (1993: 405–406), on selitys nähdäkseni mahdoton. Baltista saadun nimen lainautuminen takaisin balttiin olisi tapahtunut hyvin pian, ainakin niin pian, että mitään äänteellistä kehitystä ei kummallakaan puolella olisi ehtinyt tapahtua. Siitä huolimatta takaisinlainautuminen olisi aiheuttanut baltissa nimen äännehahmon huomattavan muuttumisen, ikään kuin baltit eivät olisi enää tunnistaneet kantasuomalaisen alueelle itse antamaansa nimeä, kun he kuuluivat sen kantasuomalaisen suusta. Onko tämä todennäköistä? Eivätkö baltit pikemminkin olisi edelleen tunnistaneet alueen nimen (ei »sanan») itsensä antamaksi — omaksi sanakseen — ja jättäneet sen omassa kielessään edelleen samaan alkuperäiseen asuun, korkeintaan jollain lisämääreellä (adjektiivilla, genetiivillä) varustettuna? Analogisesti ajatellen: voisiko kuvitella, että mikäli suomalaiset olisivat mukautuneet ruotsalaisten maastaan käyttämään nimeen *Finland* ja alkaneet käyttää nimeä suomen foneemi- ja morfeemijärjestelmän mukaista kolmitavuista asua **Vinlanti (leikkimielessähän sitä kuulee käytet-

tävän), ruotsalaiset itsekin olisivat taas lainanneet sen omaan kieleensä, muinaisruotsiin takaisin, jolloin siitä olisi tullut muinaisruotsin kolmitavuinen ***Vinlandi* > nykyruotsin ***Vinlande* (suomen *-nt-* olisi substituoitu odotuksenmukaisesti ruotsin *-nd-*:llä eikä *-nt-*:llä)? Vastaus voi olla vain kielteinen, siinäkin tapauksessa, että ruotsin ja suomen puhujien välillä ei olisi ollut prestiisikynnystä. Wiikillä on kyllä nerokas selitys substituutioihin (oikeastaan sama, jonka itsekin esitin, vaikka toisessa, myöhemmässä kontekstissa): oma sana oli jo muussa käytössä, balttien omaa maata tarkoittamassa (tästä meillä ei kuitenkaan ole mitään suoranaista todistetta näin varhaiselta ajalta). Mutta sittenkin ... Saman selityksen pohjalta äskeinen analogia veisi siihen, että muinaisruotsalaisetkin olisivat voineet perustella asua ***Vinlandi* sillä, että yksitavuinen *-land* on heillä jo muussa käytössä, omia maakuntia tarkoittamassa.

Wiikin selityksen tekee hieman ymmärrettävämmäksi se, että hän puhuu »nimen» sijasta »sanasta»: »kantabaltin sana **žemē* 'maa' leviää varhaiskantasuomalaisen kieleen» (s. 246). Silloin ei kuitenkaan ole enää kysymys minun selitykseni parantamisesta, vaan tässäkin kohdin uudesta variaatiosta. Meillä ei kuitenkaan ole mitään syytä ajatella, että varhaiskantasuomalaiset olisivat lainanneet myös sanan, toisin sanoen appellatiivin **šämä* 'maa' kieleensä ja tajunneet sen merkitsevän: »meidän oma maamme» (s. 246).

Wiikin selityksessä joudutaan edelleen olettamaan, että varhaiskantasuomen sana tosin lainautui erittäin varhain takaisin balttiin, mutta silti suhusibilantista ei olisi baltissa mitään jälkeä. **šāma*-lainan olisivat omaksuneet siis vain ne baltit, joiden kielestä kehittyi myöhemmin latvia. Liettuuan sana (pikemminkin sanan johdos liettuan *sómenis* 'luoteistuuli') olisi latviasta lainattu vasta sitten, kun latviassa olisi tapahtu-

nut muutos *š* > *s*. Latvian kielen »muinais-kuurilaisesta» murteesta, jossa nimi ääntyi **šāma*, olisi sitten peräisin itämerensuomen */soomal* > *suomi* (s. 247–248). Kun kuitenkin liettua ja latvia muodostavat yhdessä balttilaisten kielten itäbalttilaisen haaran ja kuuluvat näin geneettisesti (ja siten alun perin alueellisesti) läheisesti yhteen, odotaisi näin varhaisen lainasanan esiintyneen jo vanhastaan liettuankin edeltäjämurteessa, jolloin liettuassa pitäisi siis olla edelleen suhusibilantti.

Tulos: Wiikin mallia ei voi pitää ainaakaan oman mallini parannuksena, pikemminkin päinvastoin: se on aika epätodennäinen.

Riho Grünthal (1997: 62–72) on uudemman mallin esittäjä. Hän hyväksyy muitta mutkitta Kalevi Wiikin mallin oletuksen varhaisesta takaisinlainautumisesta, jonka edellä katson osoittaneeni epätodennäköiseksi. Wiikin mallia taas Grünthal katsoo parantavansa sillä, että hän olettaa itämerensuomalaisen nimen **sōme* > *suomi* lainautuneen vielä sellaisesta baltin asusta, jossa oli suhusibilantti, eli asusta (vartalosta) **šāma* (s. 69, 72). Selitettäväksi jää nyt, miten substituutio baltin **šāma* → itämerensuomen **sōmal*/**sōme* olisi mahdollinen: suhusibilantin tilalle on tullut »tavallinen» *s* ja pitkän *ā*:n tilalle pitkä *ō*. Grünthalin on pakko rakentaa malliinsa välittävä porras, Suomen rannikon pronssikautiset germaanit. Molemmat substituutiot selittyvät todella, jos asu **sōma* olisikin kantagermaaninen: kantagermaanissa ei ollut pitkää *ā*:ta, jolloin se olisi (ehkä) korvattu pitkällä *ō*:lla; samoin kantagermaanissa ei ollut suhusibilanttia, jolloin se olisi korvattu »tavallisella» *s*:llä (tosin tämä substituutiomalli on taas Postin tunnettua selitystä vastaan, jonka mukaan ainakin varhaiskantasuomen suhusibilantti substituutiin germaanissa **h*:lla eikä *s*:llä, mutta Postin selityksenhän

ei tarvitse olla tässä kohdin oikea). Mutta miten tästä päästäisiin kantasuomen vastaavaan asuun? Jos rannikolla puhuttiin vielä varhaiskantasuomea (mikä on todennäköistä), germaaninen sananalkuinen vokaalinen *s* olisi substituoitu siinä kielimuodossa todennäköisesti varhaiskantasuomen suhusibilantilla (olen kiistattomasti osoittanut tämän substituutiomallin olleen käytössä). Jos taas ajatellaan, että nimi lainautui sellaiseen kantasuomeen, jossa jo olisi tapahtunut kehitys *š* > *h* (s. 72), olisi tuloksena todellakin myöhäiskantasuomen *s*-riippumatta siitä, tuliko laina germaanista tai suoraan baltista. Mutta siinä tapauksessa väitetään itse asiassa, että rannikolla puhuttiin jo tuolloin myöhäiskantasuomea. Kuitenkin monien indisioiden valossa näyttää siltä, että mainittu äännekehitys on tapahtunut verrattain myöhään, ei siis vielä pronssikaudella. Suoraa lainautumista kantabaltista ei voisi sitä paitsi olettaakaan, koska pitkä *ō* joka tapauksessa vaatisi germaanista välitystä!

Kuten huomataan, Grünthalin lisäoletus, germaanien »välitystehtävä», mutkistaa hänen malliaan olennaisesti ja tekee sen vielä Wiikin malliakkin epätodennäköisemmäksi: mitä syytä pronssikautisilla *g e r m a a n e i l l a* olisi yleensä ollut omaksua tätä itämerensuomalaisia/saamelaisia tarkoittanutta nimeä balteilta — ja välittää sitä edelleen suomalaisille heidän omaksuttavakseen? Outoa onkin, että Grünthal pitää minun malliani monimutkaisena (s. 65–66), vaikka juuri hänen omassa mallissaan on tällainen »monimutkaisuus».

Grünthalin mallissa on siis seuraavat portaat: (1) kantabaltt. *žemē → (2) vksm. *šämä → (3) baltt. *šāmas (josta baltin puolella »Kuurinmaan asukkaiden kieleen», josta edelleen latviaan: *sāms* : *sāmenis* 'luoteistuuli' → liettuan murt. *sōmenis* id.) → (4) Suomen rannikon germ. **sōma-* → (5) ksm. *sōme, siis viisi porrasta

(lisäksi baltin sisäiset lainautumiset). Oma mallini (1993) käsitti vain neljä porrasta: (1) kantabaltt. *žemē → (2) vksm. *šämä > kantsaame *sāmā (tämä normaali äännekehitys, ei laina) → (3) baltt. *sāmas → (4) ksm. *sōme.

Sekä Wiik (1996: 246) että Grünthal (1997: 66) katsovat, että minun mallini (1993) oletus kantsaamen sanan lainautumisesta Suomenlahden yli on epätodennäköinen. En ole kuitenkaan puhunut sanalainasta (appellatiivista), vaan siitä, että baltit ovat tunteneet saamelaisten itsestään käyttämän nimen (en tarkoita maan nimeä!) ja omaksuneet sen sitten omaan kieleensä, jossa se on vähitellen alkanut merkitä yleensäkin pohjoisempina asuneita, outoa kieltä puhuneita heimoja, siis itämerensuomalaisia. Onhan kai kaikkiin kieliin omaksuttu vieraiden kansojen nimiä, ilman että näiden kansojen kielestä silti olisi välttämättä omaksuttu appellatiivilainoja. Miksi tilanne olisi muinoin ollut olennaisesti toinen? Kyllä muinainenkin ihminen, varsinkin kauppamies, on tuntenut niidenkin heimojen ja kansojen nimiä, jotka eivät asu naapurissa. Ja Saame on eteläisemmille kansoille kautta aikain ollut eksoottisempi, siis enemmän huomiota herättävä, kuin Suomi. Saamelaisistahan Tacituskin kertoo, vaikka hän käyttää heistä samaa nimeä kuin suomalaisista, *Fenni*.

Katson edellä osoittaneeni, että molemmat malliani parantamaan pyrkineistä uusista, ensi näkemältä ehkä näppäriltä tuntuista varianteista ovat epätodennäköisiä. Ne eivät siten merkitse ainakaan mallini parannusta, pikemminkin päinvastoin. Kalevi Wiikin mallissa (1996) epätodennäköistä on: (1) balttilaisperäisen nimen oletettu varhainen takaisinlainautuminen sillä tavoin, että baltit eivät olisi tunnistaneeet omaa sanaansa; (2) latvian *š* > *s* -kehityksen suhteellisen varhaisuuden oletus (ks. tästä

Grünthal 1997: 67). Riho Grünthalin malli (1997) on vielä hankalampi: (1) siinä hyväksytään kritiikittä Wiikin esittämä varhainen takaisinlainautumisen balttiin; (2) siinä joudutaan rakentamaan malliin vielä välittävä lisäporras, pronssikauden Suomen rannikon germaanit.

Jos siis *suomi* ja *saame* ovat samaa juurta, yksinkertaisin oletus on edelleen alkuperäisen mallini mukainen, eli hyväksymme, että baltit ottivat kieleensä saamelaiten itsestään käyttämän nimityksen *sāmā (tai vielä varhaisemman lyhytvokaalisen asun *sama), jolloin siitä tuli baltin *sāmas; sen he laajensivat tarkoittamaan yleensä heistä pohjoiseen asuvia eri kieltä puhuneita ihmisiä, siis myös ja nimenomaan itämerensuomalaisia.

Kuitenkin juuri tätä mallini kohtaa on uudemmissa selitysvarianteissa arvosteltu, ja myöntää täytyy, että se onkin mallini heikoin kohta. Ei niinkään siksi, että nimen omaksuminen sinänsä olisi epätodennäköistä, vaan kronologisista syistä. Erikoisesti tästä olen saanut suullista palautetta (lähinnä Petri Kalliolta). Mallissani (1993: 406) oletin, että baltit olisivat omaksuneet saamelaiten nimen ehkä n. 800–600 eKr. — (varhais)kantasaamen aikaan siis — jos saamen erilliskehitys olisi alkanut n. 1000 eKr., kuten tuolloin oli tapana ajatella.

Olen kuitenkin itse sittemmin tutkimuksissani päätenyt siihen, että kantasaamea edeltänyt periodi, esisaame, on kestänyt ajateltua kauemmin, ainakin vokaalisysteemin osalta. Olen nimittäin mielestäni kiistattomasti osoittanut, että saamessa on sellaisia-kin germaanisista lainoja, joissa (pohjoista) germaanista pitkää *ā*:ta vastaa esisaamen *a* > nykyinen *uo* (viimeksi Koivulehto 1998b). Aikaisemmin tämä saamen vokaalifoneemi oli todettu vain germ. lyhyen *a*:n vastineena (ja sellaisenakin pitkään epäily). Kun nyt tämä pohjoinen germ. *ā* on ke-

hittynyt kantagermaanista pitkäksi *ē*:stä, se ei voi olla »ikivanha». Itse asiassa germaanit ovat perinnäisesti ajoittaneet muutoksen *ē* > *ā* vasta hieman ajanlaskun taitteen jälkeen (näin myöhäinen ajoitus ei saamen ja itämerensuomenkaan lainasanaevidenssin valossa voi olla oikea). Kun nyt siis saamen suhteellinen kronologia vaatii kyseiselle substituutiolle mahdollisimman varhaista ajankohtaa, ja germaaninen evidenssi taas mahdollisimman myöhäistä, voinee kompromissiksi määritellä suunnilleen 500 eKr. Näin ollen esisaamen vokaalisysteemi olisi kestänyt ainakin tähän saakka, eli myöhennyistä kertyisi noin 500 vuotta.

Tästä taas seuraa, että kantasaamen asuun *sama > *sāmā (< esisaamen *sāmā) olisi päästy vasta vähän ennen ajanlaskun taitetta. Balttilaisella puolella nimi ei voisi olla tätä vanhempi, pikemminkin vähän nuorempi. Sinänsähän myöhäinen ajankoh- ta vain parantaa oletusta saame → baltti, koska balttien »kaukomatkatkin» olisivat myöhempänä aikana todennäköisempiä. Ongelma onkin toinen: itämerensuomeen nimi olisi baltista voitu omaksua aikaisintaan vasta ajanlaskun taitteen tienoilla, siis myöhäiskantasuomeen, kun taas baltista saadut varsinaiset appellatiivilainat, myös *ō*-lainat (*huone*, *tuohi*, *vuohi* jne.) ovat tunnustavasti varhaisempia, eli omaksuttu varhaiskantasuomen tai keskikantasuomen aikana. Ehkä tämä kaikki on mahdollista, mutta ongelma on kuitenkin tunnistettava.

Tavalla tai toisella balttilaisvälitystä kuitenkin tarvitaan, jos halutaan selittää Saamen, Hämeen ja Suomen yhteenkuuluminen. Sanan alkuperän ei silti tarvitse olla baltissa. ■

JORMA KOIVULEHTO

Vuorikatu 6 A, PL 4,

00014 Helsingin yliopisto

Sähköposti: *Jorma.Koivulehto@Helsinki.Fi*

▷

LÄHTEET

- CARPELAN, CHRISTIAN 1998: *Suomi, häme, sabme* sekä *finne* arkeologian näkökulmasta. – Johanna Laakso & Riho Grünthal (toim.), *Oekeeta asijoo: commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagerii* 16. V. 1998 s. 76–88. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 228, Helsinki.
- EWAia = Manfred Mayrhofer: *Etymologisches Wörterbuch des Altindoirischen I ff.* Winter, Heidelberg 1986 ff.
- GRÜNTAL, RIHO 1997: *Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit.* – *Castrenianumin toimitteita* 51, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 1996: *Etymologioita: Maalaisia, nuijamiehiä vai hämyveikkoja?* – *Hiidenkivi* 2/96 s. 44.
- KALLIO, PETRI 1998: *Vanhon balttilaisten lainasanojen ajoittamisesta.* – Johanna Laakso & Riho Grünthal (toim.), *Oekeeta asijoo: commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagerii* 16. V. 1998 s. 209–217. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 228, Helsinki.
- KOIVULEHTO, JORMA 1991: *Uralische Evidenz für die Laryngaltheorie.* – *Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, 566. Band, Wien.
- 1993: *Suomi.* – *Virittäjä* 97 s. 400–408.
- 1995: *Germaanisat lainasanat, käsimoniste luentoon Helsingin yliopistossa 30.10.1995.*
- 1997: *Were the Baltic Finns »clubmen»? On the etymology of some ancient ethnonyms.* – Ritva-Liisa Pitkänen & Kaija Mallat (toim.), *You name it. Perspectives on onomastic research.* *Studia Fennica linguistica* 7 s. 151–169. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 1998a: *Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa.* – *Lammin »Suomen väestön juuret» -symposiossa 8.–11.10.1997 pidetyn esitelmän »Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit — läntinen näkökulma» ja siihen liittyneen käsimonisteen pohjalta kirjoitettu artikkeli (jätetty julkaistavaksi symposioidulkaisussa sarjassa Bidrag till kändedom av Finlands natur och folk).*
- 1998b: *Uusfilologisessa yhdistyksessä 29.1.1998 pidetty esitelmä »Germaanista äännehistoriaa saamen evidenssin valossa» ja siihen liittyvä käsimoniste.*
- KOPONEN, EINO 1997: *Puhdasta puhetta? – Virittäjä* 101 s. 440–442.
- NS = *Nyky-suomen sanakirja.* WSOY, Porvoo 1951–1961.
- RAPOLA, MARTTI 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SALO, UNTO 1981: *Satakunnan pronssikausi.* Satakunnan Maakuntaliitto r.y., Rauma.
- SN = *Suomalainen nimikirja.* Etunimet: Kustaa Vilkuna, sukunimet: Pirjo Mikkonen ja Sirkka Paikkala. Otava, Helsinki 1985.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä.* Etymologinen sanakirja I–. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1992–.
- STANG, CHRISTIAN 1966: *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen.* Universitetsforlaget, Oslo.
- WIIK, KALEVI 1996: *Zeme – Häme – Saame – Suomi.* – *Virittäjä* 100 s. 244–252.